

International JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (ISHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 21.07.2023
Published /Yayınlanma 30.09.2023
Volume/Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(99), 2296-2307

10.5281/zenodo.8396723
Araştırma Makalesi
ISSN: 2459-1149

Dr. Şerife Ericcek Maraşlıoğlu
<https://orcid.org/0000-0002-8945-0504>
Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Kahramanmaraş/ TÜRKİYE

Din Psikolojisinin Tarihsel Serüveni Historical Adventure of Religious Psychology

ÖZET

Tarih öncesinden günümüze kadar tüm zamanlarda ve toplumlarda var olduğu düşünülen din, insan deneyiminin ve kültürünün merkezi bir parçası olmuş, insanın kutsal olan ile ilişkisinin tüm yönlerine atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Din psikolojisi ise insanın bireysel, toplumsal ve kültürel varlığının ayrılmaz bir parçası olan ve uğruna birçok büyüleyici davranışlar gerçekleştirilen, dinin psikolojik olarak analiz edilmesini sağlayan bir bilimdir. Dolayısıyla din psikolojisinin gerçekte din ile değil, dindar kişinin motivasyonu, bilişselliği ve davranışının altında yatan süreçlerle ilgilendiğini söylemek daha doğrudur. Din psikolojisi tarihi araştırmalarında ilk din psikolojisi çalışmaları, genel psikoloji çalışmaları içinde yer alsa da din psikolojisinin müstakil bir disiplin olarak meydana gelişini ve gelişim sürecini tarihsel bir çizgide ele almak mümkündür. Çalışma kapsamında ilk olarak bu alanda yazılmış temel eserler ve makaleler doküman inceleme tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Sonrasında din psikolojisinin gelişim tarihi seyri Batı dünyasında (Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da), İslâm dünyasında ve Türkiye'de yapılan çalışmaları tarihsel süreç içinde yer verilerek güncel durumu hakkında genel bir bakış sunulmuş, günümüz din psikolojisi çalışmalarına yön veren gelişmeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Genel Psikoloji, Din Psikolojisi, Tarihsel Gelişim.

ABSTRACT

Thought to have existed in all times and societies from prehistoric times to the present day, religion has been a central part of human experience and culture, used to refer to all aspects of man's relationship with the Divine or the transcendent. Psychology of religion is a science that enables the psychological analysis of religion, which is an integral part of man's individual, social and cultural existence and for which many fascinating behaviors are performed. Therefore, it is more accurate to say that the psychology of religion is not actually interested in religion, but in the processes underlying the motivation, cognition and behavior of the religious person. Although the first psychology of religion studies is included in general psychology studies in the history of psychology of religion studies, it is possible to consider the emergence and development process of the psychology of religion as an independent discipline in a historical line. Within the scope of the study, firstly, the basic works and articles written in this field were analyzed using the document analysis technique. Afterwards, the history of the development of the psychology of religion and the studies carried out in the Western World (European Countries and America), the Islamic World and Turkey are presented in the historical process, and an overview of its current situation is presented, and the developments that direct today's psychology of religion studies are tried to be explained.

Keywords: Religion, General Psychology, Psychology of Religion, Historical Development.

1. GİRİŞ

Din psikolojisi, dinin hakikat iddiaları hakkında değil, bir kişinin inancının kendi özel dünyasında nasıl işlediğini yani dine yönelik motivasyonunu, bilişini ve dini davranışını anlamaya çalışır (Hood vd., 2009, s. 4; Yavuz, 1994, s. 341). Başka bir deyişle, bir kişinin neden belirli bir inanca sahip olduğuna veya belirli bir dini davranışta bulunduğu dair içgörüler sunabilir, ancak bu, belirli bir inanç veya davranışın altında yatan hakikat iddiasının kendisi hakkında doğrudan hiçbir şey söylemez. Aynı zamanda din psikolojisi insanların ruhunda, yani düşüncelerinde, davranışlarında ve deneyimlerinde dinin nasıl işlediğini bireyin bütünsel koşullarından hareketle açıklamaya çalışır (Holm, 1997, s. 16). Psikologların birçoğu ferden kutsal olanla içten kurduğu bir ilişki olan dinin çözümlemesini, dini hayatını içsel yaşayışları bağlamında derinlemesine inceleme yöntemleri kullanarak yapmıştır. Psikologlar araştırmalarını en güvenilir ve en doğru bilgiler haline getirebilmek için, hangi yollardan gidilmesi gerektiğini (Yavuz, 1986, s. 154), dini tecrübe ve davranışları betimleyerek bunların kökenlerini, insanlar üzerindeki etkilerini teorik temel sağlayarak incelemeye çalışmışlardır.

Din psikolojisi bu çalışmalarda, dini deneyimleri, tutumları dini davranışın ilkelerini, tabiatüstü güçlerin varlığına ve yeryüzüne etkilerine inanan insanların inançsal değerlerini inceleyen psikolojik bilimlerden uygulamalı bir disiplin olarak incelemelerde bulunmaktadır. Nitekim bu disiplin alanı, dini olguları

deneyimlerin nesnelere ve içerikleri olarak tanımlamakta ve bu doğrultuda analiz etmektedir (Strizenec, 2010, s. 275). Din psikolojisi tarihi araştırmalarında ilk din psikolojisi çalışmaları, genel psikoloji çalışmaları içinde yer alsa da din psikolojisinin müstakil bir disiplin olarak meydana gelişini ve gelişim sürecini tarihsel bir çizgide ele almak mümkündür. Din psikolojisinin tarihsel çizgisi içerisinde günümüze kadar ortaya koyduğu gelişmelere bakıldığında ise alanın çeşitli dönemlere ayrılarak incelendiği gözlemlenmektedir. Alanın tarihi genel olarak 1880'den 2. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem, 1960'ların savaş sonrası dönemi ve 1970'ten 2005'e kadar olan dönem olmak üzere üç dönemde gruplandırılmaktadır (Parsons, 2013, s. 236). Çalışmamız kapsamında din psikolojisi alanında yapılan çalışmaları, Batı dünyasında (Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da), İslâm dünyasında ve Türkiye'de yapılan çalışmalar dönemi olarak gruplandırarak, alana dair genel bilgilere yer verilmiştir.

2. DİN PSİKOLOJİSİ ALANINA KISA BİR BAKIŞ

2.1. Din Psikolojisi Alanının Batı Dünyasında Gelişimi

19. Yüzyılın sonlarında Avrupa ve Amerika'da seküler eğitimin yükselişiyle birlikte bilimin ilerlemesi, profesyonelleşmesi, geleneksel dinin hem sosyal bir güç hem de insan doğası hakkında entelektüel açıdan tatmin edici açıklamalarının giderek öneminin azalmasına yol açtı. İlk dönemlerde, araştırmacılar tarafından dini fenomenler çoğunlukla Hristiyan bakış açısıyla incelenmiş, sonrasında ise bu fenomenleri tamamen natüralist terimlerle açıklamaya ve Hristiyanlığın yanı sıra Hristiyan olmayan dinleri de dikkate almaya yönelik girişimler meydana gelmiştir. Bunun sonunca birçok yeni disiplin ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, Almanya, İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerde 19. yüzyılın ortalarında hızla yaygınlık kazanan dinler tarihi ve insan zihnini açıklamaya çalışan, aynı yıllarda felsefeden bağımsızlık kazanan Psikolojidir. Dini fenomenlerin ve insan zihninin incelenmesine yönelik bu bilimsel yaklaşımların eş zamanlı olarak ortaya çıkması, özellikle dinle ilişkilendirilen zihin durumlarını psikolojinin alt dalı olarak tanımlayan din psikolojisi gibi bilim dalları tarafından bilimsel olarak inceleme girişimlerinin ortaya çıkmasını kaçınılmaz hale getirdi. Özellikle Almanya ve Amerika'daki çalışmalar, bu alandaki öncü çalışmalardır.

2.1.1. Avrupa Ülkelerinde Din Psikolojisi

Avrupa'da din psikolojisi alanında yeni ufuklar açacak gelişmeler Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika, İngiltere ve İsveç gibi birkaç ülkeden ortaya çıkmıştır. Almanya'da alanın gelişiminde Friedrich Schleiermacher (1768-1874) ile Albrecht Ritschl (1822-1889) gibi filozoflara atfedilen klasik teolojik yaklaşım, önemli rol oynamıştır (Egemen, 1952, s. 9; Holm, 1997, s. 20, 2001, ss. 73-74). 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan bu çalışmalar büyük bir bilimsel değişikliğin tezahür etmesine neden olmuş, insanın zihinsel problemleri sonucunda meydana gelen psikişik olayları pozitif bilimsel metotlarla araştıran bilim insanlarının yetişmesine olanak sağlamıştır. Bu dönemde bilim insanlarının ilgi odağı insanın psikolojik olaylarının özü olan duyum ve algılama istidatları üzerine olmuş, böylece kendilerinden sonra gelecek olan birçok bilim adamına da bu konuda öncelik etmişlerdir (Baymur, 1976, s. 288). Bunlardan insanın bedensel ve zihinsel hareketleri arasında ilişkiyi kanıtlamaya çalışarak psikolojiyi diğer ilimlerden bağımsız duruma getirenlerden Wilhelm Wundt (1832-1920), dünyanın ilk psikoloji laboratuvarını Almanya'nın Leipzig kentinde 1879'da kurmuştur (Schultz & Schultz, 2007, s. 29; Yavuz, 1987, s. 4). Wundt, fizyoloji laboratuvarında yapılan duyumlar ile ilgili deneylere ek olarak psikoloji laboratuvarında hafıza, dikkat, irade, çağrışım, hayal gücü, heyecan gibi ruhi fonksiyonlar üzerinde de deneyler yapmaya başlayarak yeni buluşlarını ortaya koymuştur (Adıvar, 1987, s. 318). Din psikolojisine ait bölümlerin var olduğu, bilinç ve insanın deneyimleri hakkında verilerin analizinin ve gruplandırılmasının önemini vurgulayan "*Milletler Psikolojisi/Völkerpsychologi*" (1905-1910) isimli on ciltlik eserinde dini bir toplum oluşturmada rol oynayan etnik unsurlardan dil, sanat, ahlak gelenek ve görenekler, töre gibi konuları sosyal kurallar halinde yer vermiştir (Hökelekli, 2010b, s. 140). Wundt'un öğrencilerinden aynı zamanda Wurzburg Psikoloji Okulunun başkanı olan Oswald Külpe (1862-1915), Wundt'un dini deneyimlere de uygulanması mümkün olan deneysel içgözlem bünyesinde bir yaklaşım oluşturma çabasını geliştirmiştir. Külpe'nin öğrencisi olan aynı zamanda Dorpat Dini Psikoloji Okulu ile ün kazanan Karl Girgenson (1875-1925), çalışmalarında anket tekniğini kullanmış ve dini deneyimin, zihinsel öğeler ile duygusal ve varoluşsal öğelerin birleşiminden oluşan karmaşık bir fenomen olduğu sonucuna varmıştır. Aynı zamanda dini güdülerin farklı türlerini ortaya koymak için laboratuvar ortamında çalışmalar yapmıştır (Certel, 2003, s. 38; Egemen, 1952, s. 15; Parsons, 2013, s. 237; Pazarlı, 1993, s. 61). Böylece psikoloji modern bilimler sınıfına ilerleme sürecine girmiştir. Diğer yandan deneyle araştırılması mümkün olan konular için tecrübî psikoloji kürsüleri ve laboratuvarları oluşturulmuş; ruhun varoluşunu bulmak ve bedenle olan ilişkisini anlamak gibi karmaşık konuları ise felsefenin ilgi alanına bırakmışlardır (Adıvar, 1987, s. 318).

Fransa'da Jean Martin Charcot'un (1825-1893) ve onun öğrencisi Pierre Janet'in (1859-1947) teorik araştırmaları merkeze alan dine yönelik araştırmalarında psikopatolojik yaklaşım ortaya konulmuştur. Janet, kariyeri boyunca dini fenomenlerle ilgilenmiş, dinin özü olarak gördüğü Tanrı fikrinin doğuşu ve işlevi hakkında araştırmalar yapmıştır. Özellikle istisnai bir hasta olan Madeleine'in durumunda, dönüşüm, kendinden geçme ve ruha sahip olma gibi deneyimleri incelemiştir. Dinin ölümünü öngörerek, seküler bir alternatif olarak bilimsel psikoterapiyi önermiştir. Bilinçaltının önemini vurgulayan psikolojik teoriler Avrupa'da Janet'ten sonra da gelişimini sürdürmüştür. İçgörülerini esas olarak klinik danışma odasından alan derinlik psikolojileri, normalde bilince erişilemeyen ancak yine de insan deneyimini, inancını, davranışını etkileyen zihnin bir bölümünün yapısı ve dinamikleri hakkında zengin bir şekilde ifade edilmiş teoriler sağladı. Derinlik psikologları, zihnin bu gizli bölümünün oluşumunda içgüdülerin ve erken çocukluk deneyimlerinin rolünü vurguladılar. Bu yaklaşımlar arasında en dikkate değer olanı Freud'un psikanalizi ve Jung'un analitik psikolojisiydi. Bu psikologların her biri, teorisini kapsamlı bir şekilde dini fenomenlere uyguladı, ancak çarpıcı biçimde farklı sonuçlara ulaştılar.

Derinlik Psikolojisi adıyla yeni bir psikolojik yaklaşım ortaya koyan Viyana asıllı Sigmund Freud, insanın ruhsal yapısında varolan bilinç dışı güçleri incelemekteydi. Freud, birçok nevrotik kişilik sorunlarının ardında, temel faktörün bilinç dışında çözümlenmemiş çatışmalar olduğunu vurgulamaktaydı. Fakat buna ek olarak Freud, belirli kültürel yansımalarda da psikik sorunlara ait bir takım sonuçlara değinmekteydi. Bu görüşler sonucunda O, kültürün ve dinin oluşumu ve sürekliliğiyle alakalı birçok çalışmasıyla bilimsel tartışma ortamında adından söz ettiriyordu. "*Totem und Tabu*" (1913), "*Die Zukunft einer Illusion*" (1927) ve "*Das Unbehagen in der Kultur*" (1930) adlı çalışmaları, bu araştırma alanlarına yönelik zikredilmeye değer eserleridir. Freud'un dine yönelik yaklaşımı, Tanrı'nın yansıtılan bir baba figürü olduğu ve ritüelin çocuksu, saplantılı nevrotik ve akıl dışı bir olgu olduğunu ileri sürer. Aynı zamanda Freud, dinin bir yanılısına olduğunu ve bilim etkinliği arttıkça ortadan kalkacağını ileri sürmektedir (Argyle, 2000, ss. 5-7; Freud, 2012, 2019).

Theodore Flournoy (1854- 1920), deneysel psikoloji alanında Cenevre Üniversitesinin önde gelen isimlerindedir. Çalışmalarında otobiyografik materyallerin ve tarihsel örneklerin analizlerine yer vermiştir (Parsons, 2013, s. 238). James'in ve daha sonra Jung'un arkadaşı olan Flournoy, dinin mistik görünüşleri ile ilgileniyordu. Otantik bir içsel dini yaşam deneyimlemek için bireyin kendisini dini dogmalardan kurtarmasının gerekli olduğuna inanıyordu. Bu çalışmalar din psikolojisine katkı sağladığı bazı ilkelerle birlikte, Jung'un çalışmalarında ve bu alanda daha sonraki birçok çalışan arasında yankı buldu (Wulff, 1997, ss. 41-43). Gelişim psikolojisi alanında çalışmalar yapan Jean Piaget (1896-1980) de ilk dönemlerdeki Fransız psikologlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Piaget, çocuklar üzerinde yaptığı incelemeler ve gözlemler ile bireyin bilişsel ve ahlâkî gelişimini ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçlar din psikolojisi alanında da önemli katkılar sağlamıştır. Piaget aynı zamanda olgunlaşmamış, olumsuz duygulara sebebiyet veren ve inancın sosyal olarak belirlenen yönleri ile özerklik ve eşitliği savunan daha hümanistik inancı birbirinden ayırmıştır (Parsons, 2013, s. 238).

Freud'un en iyi öğrencilerinden olan, ancak Freud ile arasında fikir ayrılığı doğunca kendi yolunu oluşturan, İsviçre geleneğinin en önemli figürü Carl Gustav Jung (1875-1971), din konusunda çeşitli çalışmalar yaptı. Jung'un dine yaklaşımı Freud'un fikirlerinden daha ılımlıdır, bazı yönlerden dine daha yakındır, ancak test edilmesi, bilimsel olarak doğrulanması daha zordur, belki de imkânsızdır. Jung daha çok farklı dinlere ait dini ayinler ve mitler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları esnasında törenleri ve mistik ifade şekilleri bakımından yüksek dinler arasında benzerlikler olduğunu tespit etmiştir. Yaptığı araştırmalar ve incelemeler sonucunda insanlarda "Kollektif Bilinç" olarak kavramlaştırdığı bir yapının varlığından bahsetmiştir. "*Wandlungen und Symbole der Libido*" (1912) ile "*Zur Psychologie westlicher und östlicher Religion*" adlı çalışmaları, onun psikoloji ve din psikolojisi alanında en önemli eserleridir. "*Psychologie und Religion*" (1942), "*Das Wandlungssymbol in der Messe*" (1942) ile "*Antwort auf Hiob*" (1952) adlı çalışmaları ise yaşamının son döneminde ortaya koyduğu eserleridir (Holm, 2001, s. 75). Son yıllarda ise psikoloji yönelişli birçok bilim dalının büyük bir kısmı Derinlik Psikolojisi'nden etkilenmiştir ve bu yönde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Paul Tillich, Rollo May, Erich Fromm, Carl Rogers ve Erik H. Erikson gibi psikologlar, sözü edilen yeni yaklaşımların temsilcileri arasında yer almaktadır. Allport ve Abraham Maslow gibi bilim insanlarıncı temsil edilen hümanistik psikoloji, hayat görüşüne yönelik sorularla da ilgilenmektedir. Yine transpersonal psikoloji çerçevesinde (Charles T. Tart ve Robert E. Ornstein), dini fenomenler üzerinde durulmaktadır. Son yıllarda din psikolojisi alanında Fransa, Almanya, Belçika ve Hollanda'da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Paris'te çocuklarda dini gelişimi araştıran J. P. Deconchy etkindir (Holm, 2001, s. 76). Brüksel'de, André Godin *The Psychological Dynamics of Religious Experience* (1985); Löwen'de ise Antoine Vergote, Tanrı ile ebeveyn imajı

arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca konuya genel bir yaklaşım ifade eden *Religionspsychologie* (1971) adlı eseri, pek çok dile çevrilmiştir. Aynı zamanda *Din, İnanç ve İnançsızlık* adlı eseri de din psikolojisi açısından önemli çalışmasıdır. Bugün Hollanda’da Din Psikolojisi, birçok üniversitede ders olarak yer almaktadır. 1980’li yıllardan itibaren bünyesinde gerçekleştirilen din psikolojisi alanında yapılan bilimsel konferanslar vasıtasıyla Nijmegen kenti, merkezi bir konuma ulaşmıştır. Burada özellikle Arnold Uley (Derinlik Psikolojisi) ile Jan Van der Lans’ın (Psikometri) etkisi söz konusudur.

Din psikolojisi alanında gerçekleştirilen önemli bir gelişmede Upsala Üniversitesinde 1967 yılında Sundén için din psikolojisi alanında bir kürsünün hazırlanması sayılır. Sundén, araştırmalarında ve çalışmalarında din psikolojisi alanıyla alakalı çeşitli sorularla ilgilenmiş ve 1959’da dini, edebi, folklorik anlatıların ve rüya, halüsinasyon gibi ruhsal olayların anlaşılmasına yönelik ileri sürdüğü rol teorisini tanıttığı şaheseri “*Religionen och Rollerna*”yı yayınlamıştır. Fakat bu noktada hatırlatmak gerekir ki, Sundén dinin anlaşılmasında sadece bir rol teorisinden hareket etmek yerine, Derinlik Psikolojisi gibi başka bir takım teorik bakış açılarından da istifade etmiştir. Alana katkı sunan diğer önemli eserleri şu şekilde sıralanabilir: “*Barn och Religion*” (1970), “*Om ålderdomen*” (1964), “*Zen*” (1967), “*Den Heliga Birgittaormungens Moder som Blev Kristi Brund*” (1981), “*Persona och Anima*” (1981) (Yavuz, 2013, s. 12). Sundén’in danışmanlığında yürütülen, rol teorisini geliştiren ve doğrulayan birçok doktora çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalarını yapan kişiler arasında yer alan öğrenciler Thorvald Källstad, Johan Unger, Hans Åkerberg ve Owe Wikströmdür. Günümüzde ise din psikolojisi araştırmaları sadece bahsi geçen ülkelerde değil, aksine örneğin Doğu Avrupa’da (Polonya’da) ve yine dünyanın Hristiyan olmayan bölgelerinde de çok yönlü olarak yürütülmektedir (Holm, 2001, s. 78). Batı dünyasında yer alan din psikolojisi çalışmalarının hepsini, sınırlı bir çalışma içerisinde ayrıntılı bir tasvirle yer vermek mümkün değildir. Dolayısıyla burada yer verilen çalışmalar din psikolojisi alanında önemli ekollere yön veren çalışmaların kısa bir tasviri olarak açıklanabilir.

2.1.2. Amerika’da Din Psikolojisi Çalışmaları

Din psikolojisi alanında en büyük gelişmeyi Amerikan psikologları yapmıştır denilebilir. Amerikalı psikologlar, 19. yüzyılın son 20 yılına kadar erken bir tarihte, din psikolojisi hareketinin öncüleriydi ve bilimsel bir girişim olarak din psikolojisine güçlü bir şekilde bağlıydılar (Beit-Hallahmi, 1974). Amerika’da teorik ivmeyi ve pratik cesareti veren psikologlar William James ve G. Stanley Hall’di. James (1902)’in “*Varieties of Religion Experience*” adlı eseri yayımlandığı dönemde din psikolojisi alanında büyük önem taşıyordu ve hala bu alanda kabul edilen bir klasik olma niteliğini sürdürmektedir. Din psikolojisi tarihsel süreci daha yakından incelendiğinde ise Hall’in, dinin psikolojik araştırmalarının yapılmasında daha etkili olduğu görünmektedir (Beit-Hallahmi, 1974, ss. 84-88). G. Stanley Hall (1844-1924), teoloji eğitimi aldı ancak daha sonra Leipzig’de Alman psikolog Wilhelm Wundt (1832–1920) ve Harvard’da James ile çalışarak psikolojiye yöneldi. Zamanının eğilimine karşı, psikolojide deneysel yöntemleri felsefi yöntemlere tercih etti ve bireysel dini deneyimin ampirik çalışmasına öncülük etti. Ana odak noktası, çalışmalarında ergenler ve bireyin gelişim sürecinde meydana gelen dini gelişim aşamaları ve özellikle ergenlik döneminde meydana gelen bir fenomen olarak gördüğü din değiştirme üzerinedir. Bu nedenle ergenlik kavramının “mucidi” olarak kabul edilen gelişimsel bir psikolog olan Hall, çoğunlukla gençlerin ahlâkî ve dini eğitimi konularıyla meşgul oldu. 1904 yılında din psikolojisi alanındaki çalışmalara toplu bir nazar atfetme imkanı için ilk din psikolojisi dergisi olan *Amerikan Journal of Religion Psychology and Education*’ı kurdu. Ancak, onu asıl değerli ve anlamlı kılan, Freud ve Jung’u 1909’da Clark Üniversitesi’ndeki bir konferansa daveti ile psikanalizi Amerika’ya tanıtması ve Clark Ekolü’nün önemli temsilcilerinden olan Edwin D. Starbuck (1866-1947) ile James H. Leuba’nın (1868-1946) hocası ve ilham kaynağı olmasıdır (Emmons & Paloutzian, 2001, s. 107; Holm, 2001, ss. 73-74; Wulff, 1997, ss. 49-62).

Hall’in öğrencileri arasında en aktif olan James Leuba (1868 - 1946), İsviçre’de doğmuş ama Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmiştir. Hall’in yönlendirmesi altında, bilim insanları ve psikologlar arasındaki dini inançların yanı sıra din değiştirme psikolojisine ilişkin ilk akademik çalışmayı yürütmek için ampirik yöntemlerden anketler ve kişisel görüşmelerin bir kombinasyonunu kullanmıştır. Leuba, dine indirgemeci bir yaklaşım sergilemiştir. “*The Psychology of Religious Mysticism*” (1925) adlı çalışması ile mistisizm üzerinde araştırmalarını sürdürmüş, mistik deneyimlerin sıradan veya patolojik psikolojik deneyimlerden niteliksel olarak farklı olmadığını savunmuştur. Hatta dinde cinsel dürtülerin ve sembollerin önemini vurgularken Freud’un fikirlerini önceden şekillendirmiştir. Leuba çok sayıda yayın yapmış ve ABD’de 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan psikoloji ve din hareketinin tanınan lideri olmuştur (Beit-Hallahmi, 1974, s. 85; Wulff, 1997).

Hall'in diğ er öğrencisi olan Edwin Starbuck (1866-1947), ergenlerde dini geliş im fenomeni ile ilgilenmiş ve özellikle çalışmalarında ihtida deneyimleri üzerinde yoğunlaş mıştır. 1899'da yayı nladığı “*The psychology of Religion; An Empirical Study of the Growth of Religious Conciousness*” isimli çalışması ile Starbuck, bağımsız bir disiplin olarak “*Din Psikolojisi*” başlığını kullanan alanında kaleme alınmış ilk eserin sahibi ünvanıyla tanınmıştır. Eserde, “aşamalı geliş im/büyüme” olarak adlandırdığı, din değı ştirme ve dini inançların geliş imi hakkında oluşturduğu ilkelerini anket ve deney yöntemleri ile yaptığı çalışmalarının sonuçları ile oluşturmuştur. Psikolojik yaklaşımı, büyük miktarda veri toplamayı ve genel eğ ilimleri ortaya çıkarmak için bunları ölçmeyi içeriyordu. Bu yolla, çalışmalarında ergenliğin başlangıcı ile dini dönüşümün korelasyonunu göstermiştir. Leuba'nın aksine, dine karşı olumlu bir tutum sergilemiştir (Beit-Hallahmi, 1974, ss. 85-87; Wulff, 1997, ss. 25-28). William James (1842-1910)'in Hall, Leuba ve Starbuck üzerinde bir etkisi olmasına rağmen, din psikolojisinin dönüm noktası olan temel çalışması, 1901 ve 1902'de Edinburgh Üniversitesi'nde James'in verdiği Gifford Konferansları serisini ilerleyen zamanlarda “*The Varieties of Religious Experience*” (1902) başlığı altında kitaplaştırarak yayı nlamasıydı. Ortaya çıkmasından günümüze kadar klasik bir bilgi hazinesi olan bu eser, kısa zaman içerisinde birden çok yabancı dile çevrilmiş ve böylece birçok ülkede alanında gerçekleştirilen araştırmalara öncülük etmiştir. Bu eserin en önemli özelliğı dinin sübjektif deneyimine odaklanmasıdır. Nitekim bilimsel anlamda din psikolojisi alanı ile doğrudan bağlantılı ilk çalışmaların öncüsü olması ve din-psikoloji bağlantısını bilimsel çerçevede sunması James'i alanın kurucusu olarak kabul edilmesini sağlamıştır (Hood & Spilka, 2013, s. 129). Konferanslarında James, din ile fizyoloji ilişkisini tartışmaya açmıştır. Dini fenomenlere natüralist bir bakış açısı getirmiş ancak evrenin bir dizi evrensel doğ a yasasına indirgenemeyecek çoğ ulcu bir karaktere sahip olduğunu düşünmüştür. James bütün dinlerin bu dünyayı etkileyen aşkın bir dünyaya işaret ettiğine inanıyordu (bkz. James 1902- 1937, 498-509). James'e göre dünya dinlerinde belirleyici olan, onların teolojik sistemleri değı l görme, iş itme, dua kabulü, tehlikeden kurtuluş vb. gibi somut tecrübelerin etkileriydi. James, dini tecrübenin analizine yönelik tercih ettiğı yaklaşımın, davranış kuralları koymaktan ziyade kategorileri ve tipolojileri ortaya koyarak kendi dönemindeki kişisel dini tecrübenin en farklı, en sağlam ve en ilgi çekici antolojisini derlemiştir. Örneğ in, sağlıklı fikirli, iyimser bireyler ile kötümserlik ve melankolinin daha baskın olduğı ruh hastaları arasındaki ayrımı çizmiştir. İkincisi için din, herhangi bir psikopatolojinin nedeninden ziyade önceden var olan bir durumla baş a çıkmanın bir yoluydu.

Din psikolojisinin kurucusu olan James, dinin ferdin yaşamı için köklü bir tecrübe olduğunu varsaymış, kişisel din ile kurumsal dini birbirinden ayırmıştır. James'e göre insanın mizaç, acziyet, şuur ve yetersizlikleri gibi içsel durumları kişisel din olarak ifade edilirken, teoloji, kiliseye ait organizasyonlar, dini ayinler gibi törenler kuramsal din olarak ifade edilmiştir (Gorsuch, 1998; Holm, 2001; James, 1902; Jeeves, 2010; Strunk, 1996). James'in din analizi, gerçek bir dini deneyimin ahlâkî davranışta değı şikliklere yol açacağı etik varsayımından da etkilenmiştir. James, yaşamda dinin pratik sonuçlarını, bireyin kişisel enerjisini manevi kaygılara yönelttiğinde ortaya çıkan azizlik kavramı aracılığıyla analiz etti (Higgins-D'Alessandro & Cecero SJ, 2003). Belki de bu nedenle, araştırmaları mistisizm, din değı ştirme veya mevcudiyet duygusu gibi daha yüksek enerjili dini deneyimlere odaklanma eğ ilimindeydi. Yani James, kişinin inandığı aşkın varlıkla kurduğu kişisel iletişim deneyimine odaklanarak temel bir yaklaşım ortaya attı, dini davranışın merkezinde deneyimin yattığına inandığından, öncelikle dini fenomenolojik olarak analiz etti (Brown, 2000, s. 13; Hood & Spilka, 2013, s. 134).

James'in fenomenolojiye yaklaşımı, bilginin nihai kaynağının bireyin deneyimi olduğunu savunan epistemolojik radikal ampirizm varsayımından etkilenmiştir. İnsan fenomenolojisinin, atomistik parçalanmaya direnen benzersiz, bütünsel bir niteliğ e sahip olan saf deneyimlerden oluştuğunu, böylece her deneyimin benzersiz karakteri için anlaşılması ve takdir edilmesi gerektiğini düşündü. Bu nedenle, tüm bireylere uyacak tek bir dini deneyim türü veya modeli olamayacağını ve bu çeşitliliğ i yakalamak için kişinin “dünyayla en zengin yakınlığı” üretebilecek bir bilgi yaklaşımına sahip olması gerektiğini varsaymıştı”. Bu varsayımlar, çalışmalarında yaptığı metodolojik varsayımlar için bir arka plan oluşturdu. Niteliksel bir tip yaklaşımı kullandı, bireysel anlatılara bakarak ve hala kalıpları seçerken onların zenginliğini korumaya çalıştı (James, 1902; Mounce, 1997, ss. 103-104). Amerika Ekolü'nün diğ er bir temsilcisi din psikolojisinde modern bir duruş u temsil eden James Pratt (1875-1944)'tir. James gibi Pratt de dine sempati duyuyordu ve yoğun çalışma süreci sonunda hazırladığı çalışması “*The Religious Conciousness*” (1920)'te Hristiyanlık dışındaki dinlerdeki olgularla da ilgilendi. James'in aksine Pratt, istisnai dindarlıktan ziyade sıradan dindarlığ a, dini duygularda ani yüksek duygusal dönüşümden ziyade kademeli “ahlâkî” dönüşüme ve aşırı dini deneyimlerden ziyade hafif dini deneyimlere odaklandı. Pratt ayrıca, önemli bilgiye sahip olduğı doğ u dinleri hakkındaki farkındalığın artmasına da katkıda bulunmuştur (Beit-Hallahmi, 1974; Wulff, 1997). Din psikolojisinin kuruluş döneminde, ABD ekolünün

önemli temsilcilerinden olup, dinin olumlu yanlarına daha fazla önem veren iki isim Paul E. Johnson ve Gordon W. Allport'tur. Johnson'un *Din Psikolojisi* (Psychology of Religion, 1945) isimli kitabı oldukça sistematik olarak hazırlanmıştır. Bir dönem Amerika Psikoloji Derneği başkanlığı da yapmış olan Allport kişilik psikolojisi alanında gerçekleştirdiği çalışmalarını dine aktararak 1950'de Birey ve Dini (The Individual and Religion) adlı eserini kaleme almıştır (Hökelekli, 2010b, s. 136).

ABD'de Hall, Leuba, Starbuck, James ve Pratt gibi araştırmacıların çalışmaları sonrası çeşitli nedenlerden dolayı din psikolojisi alanındaki araştırmalar geriledi. Araştırmaların gerilemesinin nedenleri arasında din psikolojisinin teolojiden ve din felsefesinden bağımsız olmaması (Ayten, 2017, s. 16), bu alanda kapsamlı bir teorinin olmaması, zayıf veri toplama yöntemleri (Kayıklık, 2017, s. 46), dine kişisel görüşler nedeniyle hem araştırmacılar hem de denekler arasında çatışmaların varlığı, gelişen sosyal bilimlerin "nesnel" çalışmaya daha uygun fenomenlere odaklanması (Beit-Hallahmi, 1974, ss. 87-88), davranışçılık (gözlem ve sübjektiflikten uzak duran) ekolünün yükselişi (Horozcu, 2017, s. 58), akademik psikoloji ve dini fenomenlere (tabu gibi konular) yönelik psikanalitik yaklaşımların algılanan daha büyük vaatleri (Beit-Hallahmi, 1974, ss. 87-88; Parsons, 2013, s. 242) bulunmaktadır. Günümüzde din psikolojisi, Amerikan Psikoloji Birliği (American Psychological Association- APA-) bünyesinde 1976 yılında din psikolojisine ayrılmış 36. Bölüm kurulmasıyla çeşitli gelişmeler yaşanmış ve ABD'de çeşitli disiplinlerde işlerlik kazanmış, yıllık konferansları ve *Journal for the Scientific Study of Religion* adlı süreli yayını ile *Society for the Scientific Study of Religion* derneği, sosyal psikolojik araştırmaların merkezi haline gelmiştir (Holm, 2001, s. 77). Son yıllarda, başta ABD olmak üzere Batı ülkelerinde, Baston-Ventis (1982), Paloutzian (1983), Spilka vd. (1985), Brown (1987) ve Wulff (1991), Beit-Hallahmi-Argyle (1997), Pargamet (1997), Spilka-McIntosh (1997), Argyle (2000), Loewenthal (2000) gibi (Emmons & Paloutzian, 2001, s. 107) 20. Yüzyılın önemli din bilimcileri aracılığıyla din psikolojisi alanında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

2.1.3. İslâm Dünyasında Din Psikolojisi

Din psikolojisi bilimsel bir disiplin olarak 19. yüzyılda Batı kaynaklı bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmışsa da, günlük pratiklerde ve yaşam serüveninde anlamaya çalışılan duygu, düşünce ve davranış gibi psikolojik konuların açıklanması insanlık tarihi kadar eskidir (Bruno, 1996, s. 1). Bundan dolayı insanla ilgili psikolojik değerlendirmeler kutsal metinlerin, teolog ve filozofların ortaya koyduğu bilgi birikimi arasında önemli yer tutar. Özellikle mukaddes kitaplar, bir din kitabı olarak insanla ilgili önemli psikolojik analizler içermektedir (Karaca, 2017, ss. 23-24). Psikoloji biliminin açıklamaya çalıştığı bireyin davranışları konusunda, bütün dini geleneklerin ilgi alanlarının merkezi konumuna sahiptir. Nitekim dinin öğretilerinin ve bildirilerinin muhatabı insanoğludur. Bu nedenle terbiye ve ahlak sistemi olarak adlandırılan din, insanın nasıl olması gerektiğiyle, insanın dinin öğretilerine göre tutumlarını ve davranışlarını şekillendirmesi gerektiği ile ilgilenmektedir (Hökelekli, 2010a, ss. 22-23). Bu bağlamda felsefi inançlardan, kültürel faktörlerden ve dini kaynaklardan faydalanarak İslâm bilginleri, ferdin davranışları ve ruhsal yapısını konu edinen psikoloji bilimiyle ilgili birçok kavram ve görüş geliştirmişler ve kapsamlı eserler kaleme almışlardır (Hökelekli, 2010, 13; Varlı, 2019, 68-70).

İslâm tarihinin ilk filozofu olarak bilinen Ya'küb b. İshak el-Kindi (801-866), *Risale fi'n-nefs* ve *Kelamun fi'n-nefs* adlı risalelerinde nefsin melekelerini, fonksiyonlarını, önemini, öldükten sonraki halini kaleme alarak nefsi arındırmanın yöntemlerini incelemektedir (Hökelekli, 2006, s. 413). Nefis üzerinde görüşlerinde Eflatun ile Aristo'dan etkilenen Kindi nefis kavramını, canlılık kabiliyetine sahip ve vücutsal organı bulunan, doğal bir nesnenin tamamlanmış hali olarak tanımlamaktadır (Köse & Ayten, 2012, s. 88). Kindi, Aristo ile Eflatun'un nefis görüşünü uzlaştırıcı bir yol izleyerek, aklı ve hissi olmak üzere nefsin iki kuvveti olduğunu söyler (Kindi, 2006; Köse & Ayten, 2012, s. 88). Kindi türkçeye *Üzüntüden Kurtulma Yolları* ismiyle çevrilen *el-Hile li-defi'ahzan* isimli ruh sağlığı alanındaki öncü çalışmasıyla psikoloji kültürüne önemli katkılarda bulunmuş. Bu eserinde, kontrolsüz sinir ve şehvet gibi arzular ve duygulardan beslenen isteklerin, kaygı, üzüntü, mutsuzluk, ölüm korkusu gibi duyguların ortaya çıkardığı patolojik rahatsızlıkların, nevrotik rahatsızlıklara sebep olmasının yanında, ferdin ahlâkî davranışlarını da etkileyeceğini düşünerek bu duygulardan kurtulma yollarını işlemiştir (Hökelekli, 2006, s. 413; Kindi, 2012). İslâm bilginine göre mutluluk, ruhsal olarak arzu edilen şeylerin aksine aklı olan istekleri elde etmek için uğraşmaktır. Gerçek zevk ise, nefsin arzularından ve isteklerinden arınması ile elde edilen ruhani ve ilahi olan duygulardır. Hüzünden kurtulma yöntemi olarak Kindi, aşamalı bir yol önermiştir. İlk aşama olarak hüznün kolay olandan, zor olana doğru giden aşamalar ile kabullenilmesidir (Köse & Ayten, 2012, s. 88). Bu aşamalı metot, yüzyıllar sonra modern psikologlar tarafından kullanılmıştır.

Pediatrinin babası olarak bilinen Fahreddin er-Râzî (864-925)'nin, karakter ile kişilik rahatsızlıklarını ve bunun tedavi yöntemlerini kaleme aldığı *et-Tıbbu'r-Ruhani* adlı eseri hem kavramsal hem de içeriği bakımından ruh sağlığı alanında ilk ve özgün bir kitaptır (Hökelekli, 2012, s. 22). Bununla beraber eserde ferdin psikolojik açıdan gelişimini nasıl gerçekleştirdiğine yönelik önemli çözüm yöntemleri yer almaktadır. Aynı zamanda ferdin erdemli davranışlar sergilemesini amaçlayan ahlak felsefesi ile ilgili görüşlerini de bütüncül şekilde bu eserinde bulmak mümkündür (Akyol, 2015, s. 65). Beden sağlığı ve ruh sağlığının birbirini etkilediğini söyleyen Râzî, sağlık üzerine ferdi karamsarlığa yönlendirip onun mutluluğunu engelleyen hüznün yol açtığı üzüntü ve ölüm korkusu gibi psikolojik faktörlerin etkilerinden bahsederek ruhsal olarak hissettiği sıkıntıların bedensel olarak fizyolojik belirtiler şeklinde tezahür ettiğini savunmaktadır. Hekim ve filozof olarak Râzî, beden ve ruh arasındaki ilişkide ruhun etkin rol oynadığını vurgulayarak dinin belirlemiş olduğu temel ahlak ilkelerine bağlılıkla ruh sağlığının iyileştirebileceğini ifade etmektedir (Kaya, 2007, ss. 481-482).

Psikoloji ve fizyolojiyi bir arada mütalaa eden aynı zamanda Aristo düşüncesinin İslâm dünyasında en önemli temsilcisi olarak tanımlanan Fârâbî (870-950), Aristo'nun psikoloji bilimine dair fikirlerinin takipçisi olmakla beraber bazı meselelerde İslâm kültürünün inanç ve öğretileriyle bu görüşleri bağdaştırmaktadır. Fârâbî'ye göre düşünme yetisini harekete geçiren organ akıldır. Aristo'nun çalışmalarından aktarmış olduğu faal akıl kavramını, İslâm geleneğindeki vahiy meleği ile eş görmesinden dolayı çalışmalarında *er-Ruhu'l-Emin*, *Ruhu'l-Kuds* gibi adlar kullanmıştır (Certel, 2003, s. 44; Hökelekli, 2006, s. 413, 2010a, s. 20; Kaya, 1995, ss. 151-162). Bu bağlamda Fârâbî aynı psikolojik mekanizmaya bağlı olarak hayal gücünün bilinçli ya da bilinçsiz durumdayken faal akılla birleşebilecek bir güç seviyesine yükselmesi durumunda sadık rüya ve vahiy sürecinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Nitekim Fârâbî sistemli bir teori oluşturarak rüya ve vahiy psikolojisi konusunda araştırmalarda bulunan ilk düşünürdür (Hökelekli, 2006, s. 413; Köse, 2008, s. 65). Ferdin psikolojik güçlerinin besleyici güç, arzu, hayal, his ve düşünceden meydana geldiğini kabul eden Fârâbî, bu güçlerin birbiri ile etkileşim içinde olduğunu ve bütün güçlerin tek bir nefsi meydana getirdiğini vurgulayarak güçlerin birey üzerindeki fonksiyonlarını kaleme almıştır (Kaya, 1995, s. 152). Fârâbî nefsin güçleri arasında en alt seviye olan besleyici güçten en üst seviye düşünme gücüne kadar hiyerarşinin olduğunu ifade etmiştir (Köse & Ayten, 2012, s. 92). Öte yandan Fârâbî insanın temel amacının mutluluk olduğunu vurgulamıştır. Çünkü O'na göre insan mutluluğa ulaştıktan sonra başka bir şeye ihtiyacı olmayacaktır (Bayrakdar, 2010, ss. 91-92; Karakaya & Uysal, 2019, s. 201; Kaya, 1995). Fârâbî bazı insan tiplerinden de söz eder. O, insanların düşünceleri, tecrübeleri ve davranışlarından hareketle böyle tipleri basit, şaşkın, ahmak ve erdemli insan tipleri olarak ayırmaktadır (Certel, 2003).

İslâm bilginleri arasında psikoloji alanında en çok çalışma yapanlardan birisi olan İbnî Sînâ (980-1037) ruh sağlığı, duyu teorisi, nefis teorisi ve mutluluk gibi konuları çalışmalarında kaleme almıştır (Alper, 1999, ss. 353-358; Köse & Ayten, 2012, s. 92). İbnî Sînâ'nın psikolojik konuları ele aldığı en kapsamlı ve sistemli olan eserleri *eş-şifa*, *en-Necât*, *Hay bin Yakzân*, *el-Kasidetü'l-Ayniyye fi'n-Nefs* adlı çalışmalarıdır. Nefis konusunda Aristo ve Fârâbî'nin etkisi altında kalan İbnî Sînâ, Nefis, "cinsin kendisiyle bilfiil varlık kazandığı ilkedir" tanımı ile onlara yakın bir tanım yapar. Ruhsal hallerdeki değişimler önce psikolojik sonra fizyolojik değişime neden olur görüşünü öne süren İbnî Sina, psikosomatik tıp dalının öncüsü olmuştur. Psikolojik olaylarla fizyolojik olaylar arasında karşılıklı etkileşimin olması gibi farklı kişiler arasında da ruhsal yönden etkileşim bulunduğu görüşünü ileri sürmüştür. İbnî Sînâ, duyuları beş iç ve beş dış olmak üzere ikiye ayırarak fonksiyonlarını açıklamıştır. Böylelikle varlıkların birbirleri ile etkileşimleri sonucunda sergiledikleri duygusal davranışların merkezi motivasyon gücü olan vehim gücü (el-kuvvetü'l-vehmiyye; el- mütevehhime) kavramını psikoloji literatüründe ilk kullanan İbnî Sînâ'dır (Hökelekli, 2012: 21; Korkman, 2017: 17-18).

Akıl, bilinç halleri, istek ve dürtülerin etkinliği gibi ferdin ruhsal varlığını Kur'an'da geçen kavramlar çerçevesinde ele alan eserlerinde derin psikolojik analizlere yer veren Hâris el-Muhâsibî (789-837), İslâm psikoloji geleneğinin öncü isimlerinden birisidir (Hökelekli, 2006, ss. 410-412, 2012, s. 19; Köse, 2008, s. 55). İslâm geleneğinde özgün psikolojik dilin inşasına rehberlik eden Muhâsibî, insanı kesin çizgilerle birbirinden ayrılan alanlara bölmeden bir bütün olarak görür. Dolayısıyla ferdin varlık yapısının kalp, nefis ve akıl üçlüsünden meydana geldiğini, insan davranışlarını bu kavramlar çerçevesinde ele alan ve geliştiren "dini davranış teorisi" olarak adlandırılan bir teorinin anlamlandırılmasını sağlayan ilk İslâm bilginidir (Hökelekli, 2006, s. 413, 2010a, s. 28). Bununla birlikte Muhâsibî, ferdin içsel yaşantısını, deneyimlerin somut gösterime yansıma sürecini konu edinen eserler kaleme almış ve eserlerinde dış gözlemlerinden hareketle ulaştığı sonuçları aktarmıştır (Kızılgöçer, 2006). Böylelikle bu eserler İslâm geleneğinde ferdi duygu ve düşünce yönünden araştırma ve anlama çalışmalarına öncülük etmiştir. Dış gözlemden yola

çıkarak iç dünyanın öğrenilebileceğini savunmuş, böylelikle insan davranışlarını yorumlamada içgözlem yönteminin kullanılmasını ortaya atmıştır (Hökelekli, 2005, s. 56). Dindar insanın ruh hallerini konu edinen İbnî Hazm (994-1064), kavrama, sevgi, algılama ve bilinç gibi konular üzerinde *Tavku'l-Hamame (Güvercin Gerdanlığı)* ve *el-Ahlak ve's-Seyr fi medvati'n-Nufus* adlı eserleri kaleme almıştır. Çalışmalarında hüznün, obsesyon gibi sorunların nedenleri ve çözüm yolları hakkında araştırmalar yapmış ve ruh sağlığının korunmasına dair tavsiyeler vermiştir. Endişe gibi insan nefsinin acı çekmesine ve hastalanmasına neden olan etkenlerden kurulmanın gücü olarak sığınmayı görmüştür (İbn-Hazm, 2012, 33-34). İbnî Hazm eserlerinde yalancılık, hırs, cimrilik, alçak gönüllülük, iffet, vefa, sabır, cömertlik, adalet gibi kişiliğin üstün ve eksik yanlarına değinmektedir (Köse & Ayten, 2012, s. 96). Hazm, feridin kendisini içsel olarak sorgulayarak, eksiklerini tespit etmesi ile kişiliğinin kötü yanlarından da kurtulabileceği kanaatinde (Uysal, 2014, s. 61).

İslâm psikoloji geleneği içerisinde psikolojiye dair sistematik açıklamalar gerçekleştiren İslâm filozofu Gazâlî (1058–1111), feridin temel güdülere, bu güdülerin aşamaları ve feridin eğitim sürecinin temel unsurları gibi konular üzerinde yapmış olduğu çalışmalar ile alanına metodolojik yenilikler sağlamıştır (Köse & Ayten, 2012, s. 96). Modern psikolojinin güdülenme süreci ile paralellik gösteren Gazâlî'nin güdülenme ile ilgili görüşleri, insan nefsinde; saldırganlık güdüsü, kötülük güdüsü, üstünlük güdüsü ve fiziksel güdü (Kaya, 1995; Köse & Ayten, 2012, ss. 98-99) şeklinde sınıflandırmıştır. Ayrıca Gazâlî modern psikolojinin çalışmalarında çokça yer verdiği hikmet, cesaret, iffet ve adalet olmak üzere temel erdemlere ve insanı davranışa sevk eden kısmen doğuştan getirmiş olduğu içsel istidatlara eserlerinde yer vermiştir (Köse & Ayten, 2012, s. 100). İnsanın içsel dünyası ve ruhla ilgili tecrübelerinin üzerinde Gazâlî'nin yoğunlaşmasında deneyimlemiş olduğu ruhsal olaylar etki etmiştir. Böylece çalışmalarında Gazâlî, aklı ve nazarî düşüncelerden ziyade içgözlem metodunu kullanarak davranış analizlerine önem vermiştir. Bu sebeple birçok eserinde bireyin huzur ve mutluluğu üzerinde etki eden ruhsal hallerini ve rahatsızlıklarını derinlemesine araştırarak çözüm yolları önermiştir (Altundaş, 2006, s. 67; Hökelekli, 2006, s. 415). Aynı zamanda nefsin güçleri, kötü ahlak eğilimleri gibi hevaların düzeltilmesi, kontrol altında tutulması ile erdemlerin kazanılması gibi dini ve ahlâkî konulara eserlerinde yer veren Gazâlî, kendinden önceki bilim öncülerinin birikimlerini genişletip detaylandırmış, gruplamalar yapmış ve yeni görüşler ile zenginleştirerek bir teori haline getirmiştir (Hökelekli, 2012, s. 24). Bu bağlamda çağdaş bazı araştırmacılar, İslâm psikolojisinin esaslarını, kavramlarını, analizlerini ve sınıflandırmalarını gerçek anlamda eserlerinde yer veren Gazâlî olduğunu belirtmişlerdir.

Endülüslü filozof ve hekim olan İbnî Tufeyl (1106-1185) ise, Jean Piaget gibi bilişsel gelişim sürecine odaklanmıştır. Çocukların bilişsel gelişim dönemlerini duyuşal- motor evresinden başlayarak soyut işlem dönemine kadar olan süreci dörde ayırarak inceleyen Piaget'in aksine İbnî Tufeyl, insan yaşamının sonuna kadar yedi yıl süren yedi safhadan söz etmiştir (Köse & Ayten, 2012, s. 100). İbnî Tufeyl gelişim safhalarını ekvatorda ıssız bir adada yalnız yaşayan Hay karakterini anlattığı Hay b. Yakzan adlı eserinde temellendirmektedir. Hay, esasen fiziki varlığı ile doğanın bir parçası olmakla beraber algılama ve öğrenme yetileri ile doğayı gözlemleyen, evrenin işleyişi ve düzeni hakkında akıl yürüten, varoluşunu anlamlandıran, manevi deneyimler ile metafizik varlık düşüncesine ulaşan ideal karakteri temsil eden hayali bir kişiliktir (Kutluer, 1999, ss. 420-421). Eserde, Hay bin Yakzan'ın çevresinde olup bitenleri anlamlandırma, öğrenme ve algılama aşamalarından hareketle bireyin özellikle zihinsel ve bedensel gelişim dönemleri yer almaktadır (Köse & Ayten, 2012, s. 100). Bu çalışma kapsamında kısaca yer verdiğimiz İslâm filozoflarının gerçekleştirdikleri çalışmalar, psikoloji ve din psikolojisi araştırmalarının yapı taşlarını oluşturmaya katkı sunmaktadır.

2.1.4. Türkiye'de Din Psikolojisi Alanının Gelişimi

Din Psikolojisi, 20. yy'ın ikinci yarısından itibaren Türkiye'de gelişmeye başlamıştır. Ülkemizde bu alanda tespit edebildiğimiz ilk din psikolojik çalışmalar Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'le başlamaktadır. Araştırmacı 1924 yılında üç mutasavvıf, yani Geyikli Baba, Barak Baba ve Hacı Bektaş Veli hakkında *"Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat müşahedeleri I-II"* (Mihrap Mecmuası, S. 13-16, İstanbul 1924, s. 434-448, 516-530) adlı yazılarını yayınlamıştır. 1934 yılında, *"Türk Mistisizmini Tetkike Giriş"* isimli eseri kaleme almış, 1944 yılında ise, Tasavvuf Psikolojisi hakkında İstanbul Üniversitesinde bir konferans vermiştir. Ülkemizde ilk din psikolojisi doktorasını 1928 yılında Halle Witttenberg Üniversitesi Felsefe Fakültesinde Alman psikolog Prof. Dr. Th. Ziehen'in danışmanlığında Sia Talaat (Ziya Dalat) tarafından bir nevi *"Kur'an Psikolojisine Giriş"* olarak nitelendirilen bir bölümünde dini inanışın gelişiminin yer verildiği *"Kur'an'ın Ruh Öğretisi"* (*Die Seelenlehre des Koran*) adıyla bir çalışma kaleme alınmıştır (Egemen, 1952; Peker, 2013, s. 55; Yavuz, 2013b, ss. 108-110). Ancak Türkiye'de din psikolojisi esas itibarıyla İlahiyat Fakültelerinin kurulmasıyla başlamıştır. Bu bağlamda bugünkü ilahiyat fakülteleri içinde

ilk sırayı 1949 yılında kurulan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi alır ve ilk din psikolojisi çalışmaları 1950'li yıllardan sonra orada başlar (Kayıklık, 2017, s. 48).

Ankara İlahiyat Fakültesi'nde 1952'de görev yapan Bedii Ziya Egemen tarafından çalışılan, “*Din Psikolojisi, Saha, Kaynak ve Metod Üzerine Bir Deneme*” adlı kitap, ülkemizde bu alandaki çalışmaların öncülüğünü yapmıştır. Egemen'e göre din psikolojisi, din ve psikolojinin ortak bir alanını teşkil eden bir bilim dalıdır (Hökelekli, 2010a, s. 56). O, din psikolojisinin konu, alan ve metodlarını, psikoloji biliminin oluşum aşamalarına uygun olarak tespit etmeye ve tayin etmeye çalışmıştır. Din psikolojisi alanında yapmış olduğu bu çalışmasında Egemen: “Hiç şüphe yok ki ruh gerçeğinin bütününe ihata etmek gayretinden olan bir Genel Psikoloji ilmi, ruhun her bir tezahürünü, ufakta olsa tetkik çevresi içine sokmak, işlemek ve bütün içindeki yerini tayin etmek zorundadır. Bu bakımdan asıl ruhi varlığı esaslı bir şekilde münakaşa etmesi gerektiği kadar, onun tabiatla, insanlarla, kültürle münasebetlerini incelemek ve bedenle olan bağlılığını onun üstündeki hâkimiyetini de araştırmak mecburiyetindedir. Fakat bütün bu vazifeleri arasında, onun birinci derecede meşgul olacağı merkezi bir saha ve vazife vardır ki, o da asıl ruhi olan, ruha has olan cephesidir” (Egemen, 1952, s. 17) şeklinde neticelendirmiştir. Ayrıca yazar Türkiye'de ilk defa olmak üzere din psikolojisinin felsefi başlangıcını, Amerika ve Avrupa'daki gelişimini tarihsel seyri içerisinde “*Din Psikolojisi*” adlı çalışmasında işlemiştir (Egemen, 1952, ss. 8-16). Bu çalışma din psikolojisi alanında ilk Türkçe referans el kitabı olma özelliğini taşımaktadır. Eserde, din psikolojisinin tarihi, çalışma alanı, konusu, kullandığı kaynak ve metodları yer almaktadır. Ayrıca eserde Freud ve Jung'un dinle ilgili görüşleri ele alınmakta ve Freud'un dinle ilgili görüşleri tenkit edilmektedir. 1956 yılında Nurettin Topçu'nun, İslâm Mecmuasında yayınlanan makaleleri, din psikolojisi alanında öncü çalışmalar arasında sayılır (Certel, 2003, s. 53). Neda Armaner ise, 1967'de “*İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*”, 1973'te “*Psikopatolojide Dini Belirtiler*”, 1980'de kaleme aldığı “*Din Psikolojisine Giriş*” adlı eserleri ile din psikolojisi alanının tanınmasına ve gelişmesine katkı sunmuştur. Eserlerde, din psikolojisinin tanımı, amacı, konusu, tarihi, çalışma sahası, metodları gibi temel konuların yanında, kişiliğin gelişimi, çevre-kültür ve gelişim dönemleri gibi konulara da değinmiştir (Yenen, 2009, s. 326).

Bu tarz kuramsal çalışmaları 1970'lerin sonlarından itibaren çoğunlukla yabancı dilde (Fransızca, Almanca ve İngilizce) kaleme alınmış eserlerin literatüründen faydalanılarak yapılan ampirik çalışmalar takip etmiştir. Anket tekniğini din psikolojisi alanında çalışmasında ilk kullanan Belma Özbaydar (1970), ergenlik döneminden yaşlılık döneminde kadar olan bireyin dini gelişim serüveni üzerinde durduğu *Din ve Tanrı İnançının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* isimli ilk çalışmasını yapmıştır. Din psikolojisi alanında yapılan diğer alan araştırmalarını şu şekilde sıralayabiliriz: Erdoğan Fırat'ın üniversite gençliğinin dini gelişim özelliklerini konu edinen “*Üniversite Öğrencilerinde Allah İnanıcı ve Din Duygusu*” (1977), *Şahsiyet gelişiminde Tövbenin Fonksiyonu*” (1982) adlı çalışması, Hüseyin Peker'in diğer din mensuplarının İslâm'a geçmelerinin temel dinamiklerini açıklayan “*Psiko-Sosyolojik Etkenler*” (1979) adlı çalışması, Hayati Hökelekli'nin ortaöğretim öğrencilerinin dini gelişimleri üzerine yaptığı “*Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini gelişimi*” (1983) adlı çalışmasıdır. Ayrıca din psikolojisi dersinde ders materyali olarak kullanılan 1993 yılında Hüseyin Peker ve Hayati Hökelekli tarafından ayrı ayrı kaleme alınan “*Din Psikolojisi*” adlı eserleri alana büyük katkı sağlayan kitaplardır. Günümüzde din psikolojisinde Hüseyin Certel, Habil Şentürk, Faruk Karaca, Ali Köse, Ali Ayten, Mustafa Doğan Karacoşkun, Ümit Horozcu, Hasan Kayıklık, Halil Apaydın, ve Fatma Gül Cirhinlioğlu tarafından “*Din Psikolojisi*” başlıklı kitaplar kaleme alınmıştır (Karacoşkun vd., 2013, s. 60). Bu çalışmalara ek olarak Kerim Yavuz'un 7-12 yaşları arasındaki çocuklar üzerinde yaptığı “*Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*” (1983) isimli çalışması ve Recep Yaparel'in yetişkinlik döneminde din-ruh sağlığı ilişkisini kaleme aldığı “*Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*” (1987) isimli çalışmaları örnek teşkil etmektedir.

Bunun yanında din psikolojisi alanında kuramsal felsefi ağırlıklı araştırmalar ve İslâm'i yorum ağırlıklı araştırmalar yapılmıştır. Osman Pazarlı'nın “*Din Psikolojisi*” (1968) isimli eseri ve Nurettin Topçu'nun din psikolojisi ile ilgili kaleme aldığı eserler felsefi ağırlıklı çalışmalara öncülük yaparken, A. Murat Daryal, Habil Şentürk, Hüseyin Certel ve Veysel Uysal'ın kaleme almış oldukları yayınları da İslâm'i yorum ağırlıklı çalışmalardandır (Ok, 2006, s. 442). Bu ilk araştırmacıların yetiştirdikleri ikinci nesil din psikologları 1990'lı yıllardan bu yana, kısa zamanda ampirik verileriyle kendilerinden öncekilerin yanında yer alarak alana katkıda bulunmuşlardır. Bu araştırmacıların yapmış oldukları çalışmaları alanın kavramları ile şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: Kimlik (Kula, 2001; Yapıcı, 2004; Musa, 2004), anlam arayışı (Bahadır, 2002), dini stres (şüphe, çelişki vb.) (Hökelekli, 1988; Ok, 2002; Bahadır, 2002), dini başa çıkma (Kayıklık, 2005; Ekşi, 2001), ölüm psikolojisi (Karaca, 2000; Yıldız, 2006; Hökelekli, 2008),

yabancılaşma (Karaca, 2001), dini dönüşüm (Köse, 1997), çoğulculuk ve farklılıkları algılama (Ok, 2006; Yapıcı, 2004), kişilik ve din (Mehmedoğlu, 2004; Uysal, 1996; Gürses, 2006) vb. (Hökelekli, 2010a, s. 54; Koç, 2015). Bu çalışmaların yanı sıra din psikolojisi alanı açısından önem teşkil eden yabancı eserlerin ve makalelerin Türkçeye yapılan çevirileri alana katkı sağlamıştır.

3. SONUÇ

Din psikolojisi bireyin neden belirli bir inanca sahip olduğuna veya belirli bir dini davranışta bulunduğu dair içgörüler sunabilir, ancak bu, belirli bir inanç veya davranışın altında yatan hakikat iddiasının kendisi hakkında doğrudan hiçbir şey söylemez. Aynı zamanda din psikolojisi insanların ruhunda, yani düşüncelerinde, davranışlarında ve deneyimlerinde dinin nasıl işlediğini bireyin bütünsel koşullarından hareketle açıklamaya çalışan dünya çapında araştırmaların yürütüldüğü uluslararası bir alandır. Bu çalışmada Batı dünyasında, İslam dünyasında ve Türkiye’de din psikolojisi ile ilgili gelişmelerin tarihsel serüvenini sunulmuştur. Din psikolojisinin tarihsel serüveni içinde günümüz din psikolojisi çalışmalarına yön verdiği açıklanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Adıvar, A. A. (1987). *Tarih Boyunca İlim ve Din*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyol, A. (2015). Ebu Bekir Razi ve Üç Temel Erdem -Değer Eğitimi Açısından Bir Okuma-. *Adam Akademi: Sosyal Bilimler Dergisi*, V(2), 61-83.
- Alper, Ö. M. (1999). *İbn Sîna* (C. 20, ss. 353-358). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Altundaş, S. (2006). *Gazali’de Tasavvuf Felsefesi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and Religion: An Introduction*. Routledge.
- Ayten, A. (2017). *Din Psikolojisi Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*. İz Yayıncılık.
- Baymur, F. (1976). *Genel Psikoloji*. İnkılap ve Aka Kitabevi,.
- Bayraktar, M. (2010). *İslam düşünce tarihi*. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Beit-Hallahmi, B. (1974). Psychology of Religion 1880-1930: The Rise and Fall of a Psychological Movement. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 10(1), 84-90.
- Brown, H. (2000). *William James on Radical Empiricism and Religion*. University of Toronto Press.
- Bruno, F. (1996). *Psikoloji Tarihine Giriş* (G. Sevdiren, Çev.). Kibele Yayınevi.
- Certel, H. (2003). *Din Psikolojisi*. Andaç Yayınları.
- Egemen, B. Z. (1952). *Din Psikolojisi Saha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Emmons, R., & Paloutzian, R. (2001). Din Psikolojisi (A. Ayten, Çev.). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 105-124.
- Freud, S. (2012). *Totem ve tabu* (K. Sipal, Çev.). Say Yayınları.
- Freud, S. (2019). *Bir Yanılsamanın Geleceği* (K. Şipal, Çev.). Say Yayınları.
- Gorsuch, R. L. (1998). Din Psikolojisi (A. Kuşat, Çev.). *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 225-250.
- Higgins-D’Alessandro, A., & Cecero SJ, J. J. (2003). The Social Nature of Saintliness and Moral Action: A view of William James’s Varieties in Relation to St Ignatius and Lawrence Kohlberg. *Journal of Moral Education*, 32(4), 357-371.
- Hjalmar Sunden. (1966). *Die Religion und die Rollen: Eine Psychologische Untersuchung der Frömmigkeit* (Reprint).
- Holm, N. G. (1997). Religionspsychologie Gestern und Heute: Einige Entwicklungslinien. *Archive for the Psychology of Religion*, 22(1), 15-27. <https://doi.org/10.1163/157361297X00036>
- Holm, N. G. (2001). Din Psikolojisi ve Tarihçesi (A. Bahadır, Çev.). *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 71-78.

- Hood, R. W., Hill, P. C., & Spilka, B. (2009). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach* (4th ed). Guilford Press.
- Hood, R. W., & Spilka, B. (2013). A Chronological Overview of the Psychology of Religion. *Religious Studies and Theology*, 31(2), 129-146. <https://doi.org/10.1558/rsth.v31i2.129>
- Horozcu, Ü. (2017). *Din Psikolojisi*. Rağbet Yayınları.
- Hökelekli, H. (2006). İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 19(3),409-421.
- Hökelekli, H. (2010a). *Din psikolojisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hökelekli, H. (2010b). *Din Psikolojisine Giriş* (1. basım). Değerler eğitimi merkezi yayınları.
- Hökelekli, H. (2012). *İslam Psikolojisi Yazıları*. Dem Yayınları.
- Ibn-Hazm, 'Alî Ibn-Ahmad. (2012). *Ahlâk ve davranış tarzları nefislerdeki ahlâkî hastalıkların tedavisi* (M. Çağrıncı, Çev.; 1. baskı). Türkiye Diyanet Vakfı.
- James, W. (1902). *The varieties of religious experience*. Collier Books.
- Jeeves, M. A. (2010). Din Psikolojisi (A. Albayrak, Çev.). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X(2), Article 2.
- Karaca, F. (2017). *Din Psikolojisi*. Eser Ofset Matbaacılık.
- Karacoşkun, M. D., Horozcu, Ü., Yılmaz, S., Yüksel, A. Ş., & Sambur, B. (2013). *Din psikolojisi el kitabı*. Grafiker Yayınları.
- Karakaya, F. T., & Uysal, E. (2019). Fârâbî'de "iyi, yetkinlik ve mutluluk" kavramları ışığında PDR hizmetlerine farklı bir yaklaşım. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 191-208.
- Kaya, M. (1995). Farabi. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (ss. 145-162). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (2007). Râzi. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 34, ss. 479-485). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir>
- Kayıklık, H. (2017). *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*. Karahan Kitabevi.
- Kızılgöçer, M. (2006). *Haris el Muhasibi'de Dini Davranış Teorisi* [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kindî, Y. I.-I. al-. (2006). *Felsefî risaleler* (M. Kaya, Çev.). Klasik Yayınları.
- Kindî, Y. I.-I. al-. (2012). *Üzüntüden Kurtulma Yolları* (M. Çağrıncı, Çev.; 1. baskı). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koç, M. (2015). Türkiye'de Din Psikolojisi Çalışmaları (1949-2013) Üzerine Genel Bir Bakış. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), Article 2.
- Köse, A. (2008). *Türkiye'de Psikoloji ve Din Psikolojisi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köse, A., & Ayten, A. (2012). *Din psikolojisi*, Timaş Yayınları.
- Kutluer, İ. (1999). İbn Tufeyl. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 418-425). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mehmedoglu, A. U. (2004). *Kisilik ve Din (Dindarlık Düzeyi ile Kisilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Arastırma)*. Değerler Eğitimi Merkezi.
- Mounce, H. O. (1997). *The Two Pragmatisms: From Peirce to Rorty*. Routledge.
- Ok, Ü. (2006). Türkiye'de Din Psikolojisi: Neredeyiz ve Nereye Gidebiliriz? *İslâmî Araştırmalar (Dergi)*, XIX(3 [Din Psikolojisi Özel Sayısı]), Article 3 [Din Psikolojisi Özel Sayısı].
- Parsons, W. B. (2013). Psikoloji: Din Psikolojisi (M. Ulu, Çev.). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XIII(1), Article 1.
- Pazarlı, O. (1993). *Din Psikolojisi*. Remzi Kitapevi.
- Peker, H. (2013). *Din psikolojisi* (9. baskı). Çamlıca Yayınları.
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2007). *Modern psikoloji tarihi* (Y. Aslay, Çev.). Kaknüs Yayınları.

- Strízenec, M. (2010). Dindarlık ve Bilişsel Süreçler (A. Sezen, Çev.). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X(3), Article 3.
- Strunk, J. O. (1996). Din Psikolojisi (A. V. İmamoğlu & F. Karaca, Çev.). *Akademik Araştırmalar: Sosyal Bilimler Dergisi*, I(3), Article 3.
- Uysal, E. (2014). İbn Hazm'ın Ahlâka Dair Görüşleri. *Diyanet İlmî Dergi*, 50(4), Article 4.
- Varlı, N. (2019). Erken Dönem İslâm Âlimlerinin Psikolojiye Katkıları: Akıl, Nefs, Ruh Kavramları. *Antakiyat*, 2(1), Article 1.
- Wulff, D. M. (1997). *Psychology of Religion: Classic and Contemporary* (2nd ed). John Wiley & Sons.
- Yapıcı, A. (2004). *Din kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar*, Karahan Kitabevi.
- Yavuz, K. (1986). Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 7, Article 7.
- Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Yavuz, K. (1994). Din Psikolojisi. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 341-345.). TDV Yayınları.
- Yavuz, K. (2013a). *Günümüzde inancın psikolojisi*, Boğaz İçi Yayınları.
- Yavuz, K. (2013b). *Günümüzde İnancın Psikolojisi*. Boğaz İçi Yayınları.
- Yenen, İ. (2009). Din Psikolojisi Alanında Türkiye'de Yapılan Bilimsel Faaliyetler Hakkında Bir Değerlendirme. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, II(1), Article 1.